

PSIXOLOGIYANING VUJUDGA KELISHI

Xo'jayev Avazxon Bozorovich
Sirdaryo viloyati Boyovut
tuman 31 maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur mavzuda psixologiya fanining shakllanish tarixi, uning falsafa va tabiiy fanlardan ajralib chiqishi hamda mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: psixologiya, tarix, ong, ruhiyat, falsafa, ilmiy metod, shaxs, rivojlanish

KIRISH

Psixologiya — insonning ruhiy jarayonlari, xulq-atvori va ongini o'rganadigan fan bo'lib, uning vujudga kelishi uzoq tarixiy rivojlanish jarayoniga ega.

Dastlab psixologik qarashlar qadimgi falsafa doirasida shakllangan. Qadimgi yunon olimlari, jumladan Aristotel, inson ruhiyati va ongini tushuntirishga harakat qilgan. U o'zining "Jon haqida" asarida psixik jarayonlarni ilmiy asosda izohlashga uringan. O'rta asrlarda Sharq mutafakkirlari ham psixologik fikrlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Forobiy, Ibn Sino va Beruniy insonning aqliy va ruhiy holatini tahlil qilib, uning rivojlanishida muhit va tarbiyaning rolini ta'kidlaganlar.

Psixologiya fan sifatida XVIII–XIX asrlarda falsafadan ajralib chiqib, mustaqil ilmiy yo'nalishga aylandi. Bu jarayonda tabiiy fanlar, ayniqsa fiziologiya muhim rol o'ynadi. 1879-yilda nemis olimi Vilgelm Vundt Leypsig shahrida birinchi psixologik laboratoriyani tashkil etdi. Bu voqea psixologiyaning mustaqil fan sifatida tan olinishi uchun asos bo'ldi.

Keyinchalik psixologiya turli yo'nalishlarga bo'lindi: umumiy psixologiya, yosh davrlari psixologiyasi, pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va boshqalar rivojlandi. Bugungi kunda psixologiya inson hayotining barcha sohalarida muhim o'rin tutadi. U ta'lim, tibbiyot, mehnat va ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashda keng qo'llaniladi. Psixologiya falsafiy qarashlardan boshlangan holda ilmiy asosda rivojlanib, hozirgi kunda mustaqil va muhim fan sifatida shakllangan.

«Psixologiya» so'zi ikkita grek so'zlaridan - «psyche» - jon, ruh va «logos» - ta'limot, ilm so'zlaridan iborat bo'lib, an'anaviy ma'noda inson ruhiy dunyosiga aloqador barcha hodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, psixologiyaning predmeti har birimizning tashqi olamni va o'z-o'zimizni bilishimizning asosida yotgan jarayonlar, hodisalar, holatlar va shakllangan xislatlar tashkil etadi. Psixologiya bo'yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib,

psixikadir, deb ta'rif berishadi. Psixika - bu inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Lekin bu qisqa ta'riflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish noto'g'ri bo'ladi.

Insoniyat tarixida qadimgi odamlar tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqib, ibtidoiy jamoa a'zolarining psixologik xususiyatlarini aniqlashga, shaxslararo munosabatlarda oqilona foydalanishga harakat qilishgan. Ular o'z xatti-harakatlari va faoliyatlarida ushbu xususiyatlarni hisobga olib yashashgan. Ko'p ming yillik ijtimoiy tajribaga asoslanib, odamlar shaxsning individual (lotincha "individuum" - alohida, yakka hol odam) xususiyatlarini jon bilan bog'lashga va uning ta'sirini tushunishga intilganlar. Qadimgi odamlarning tasavvurlariga ko'ra, inson tanasida jon mavjud bo'lib, u shaxsga xos xislatlarni vujudga keltirish imkoniyatiga ega deb hisoblangan. Bu tasavvurlar mutanosib tushunchalar yaratib, animizm (lotincha anima - "jon") ta'limotini kashf etishga olib kelgan. Ibtidoiy xalqlarning tasavvurlarida ruh inson tanasi bilan uzviy bog'liq holda hukm suradi va go'yoki yashaydi.

Shuning uchun, ijtimoiy hodisalar, shuningdek, real voqealiklar (o'lim, uyqu, bexush bo'lish, betoblik) kabi holatlarni oddiy moddiy nuqtai nazardan talqin qilishga harakat qilganlar. Sodda tafakkur shakllari bilan qurollangan qadimgi odamlar atrof-muhit haqidagi rangbarang holatlar va hodisalarning mohiyatini ilmiy jihatdan tushunish imkoniyatiga ega bo'lmaganligi sababli, idrok qilingan narsalarni ularning haqiqiy mohiyati sifatida aks ettirganlar.

Ularning tasavvurlarida quyidagi talqinlar keng o'rin egallagan:

O'lim – uyquning bir turi, lekin ruh ba'zi sabablarga ko'ra tanaga qaytib kelmaydi;

Tush ko'rish esa uyquda tanani tark etib yurgan ruhning taassurotidir;

Ruh insonning aynan o'zidir;

Ruhning ehtiyojlari, turmush sharoitlari tirik odamnikidan farq qilmaydi.

Marhumlarning ruhlari muayyan mashg'ulotlar tizimiga, ijtimoiy qonun-qoidalarga rioya qiluvchi hamjamiyatni yaratgan emish. Tirik insonlar bilan marhumlarning ruhlari bir-biriga bog'liq bo'lib, moddiy jihatdan o'zaro aloqador. Qadimgi insonlar tabiatning qudrati (kuchquvvati) oldidagi zaifligi tufayli yakka shaxs va jamoa ruhga itoatkor tarzda tasavvur qilingan, natijada din va ibodat tushunchalari paydo bo'lgan. Insoniyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida mehnatni rejalashtirish, ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarish kuchlarining tabaqalashuvi, shuningdek, odamlar tafakkurining rivojlanishi natijasida jonning (ruhning) moddiylikdan tashqari xususiyatlari va ko'rinishi haqidagi g'oyalar paydo bo'ldi. Buning natijasida animistik tasavvurlar o'rnini ruhni borliqning naturalistik (lotincha "natura" - tabi'at) falsafiy manzarasi sifatida izohlash boshlangan

Psixologiya — inson faoliyati va hayvonlar xatti-harakati jarayonida voqelikning psixik aks etishi, ruhiy jarayonlar, holatlar, hodisalar va xislatlar to‘g‘risidagi fan. Psixologiyaning tadqiqot predmetiga sezgilar va idrok obrazlari, tafakkur va hissiyot, faoliyat va muomala kabi psixologik jarayonlar va kategoriyalar kiradi. Psixologiyaning asosiy vazifalari psixika qonuniyatlarini va inson ruhiy holatlari shakllanishini filogenetik va ontogenetik taraqqiyot birligida ochishdan iboratdir. Psixologiyaning biologiya, fiziologiya va ijtimoiy fanlar bilan o‘zaro bog‘lanishi, shuningdek, ong va o‘zini o‘zi anglash kabi tushunchalarni tadqiq etishi muhimdir.

Antik davr psixologik bilimlarining falsafa va tibbiyot asosida rivojlanib kelgani, ayniqsa, Gippokrat va Erasistratning miya psixikaning organi ekanligini tushunganliklari, Platonning jon abadiyligi haqidagi ta‘limoti bilan qarama-qarshi qo‘yilgani, qadim zamon ilmiy munozaralarining

qiziqarli tomonlaridan biridir. Aristotel „Jon to‘g‘risida“gi asarida psixologik tushunchalar tizimini ishlab chiqdi. O‘rta asrlarda psixologiyaga nisbatan g‘ayritabiiy qarashlar tufayli bu sohadagi ilmiy taraqqiyot ancha sekinlashdi. Shunga qaramay, ba‘zi faylasuflar va shifokorlar, jumladan, Ibn Sino, o‘z asarlari orqali psixologiya borasida muhim qadamlar qo‘ydilar. Insonning ruhiy xususiyatlari va psixikasi haqidagi bilimlar qadimiy qo‘lyozmalar va yodgorliklarda aks eta boshladi. Shu bilan birga, Xorazm, Samarqand, Kiyev, Moskva kabi shaharlarda tashkil etilgan akademiyalarda psixologiya mavzusida saboqlar berilib, bu sohaning rivojlanishiga hissa qo‘shilgan.

Yevropa Uyg‘onish davrida Leonardo da Vinchi va Xuan Luis Vives kabi olimlar psixologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar. XVIII asrga kelib, Mixail Lomonosov, Aleksandr Radishchev, Grigoriy Skovoroda, Tomas Gobbs, Barux Spinoza, Gotfrid Leybnits, Jon

Lokk, Klod Adrien Gelvetsii kabi mutafakkirlar va olimlar psixologiyada ko‘plab kashfiyotlar qilishdi va uni amaliy ma‘lumotlar bilan boyitdilar. Ayniqsa, Pol Anri Golbax va Denis Didro kabi shaxslar bu fanga muhim yangiliklar kiritdilar. XIX asrning ikkinchi yarmida psixologiya mustaqil fan sifatida shakllandi va o‘zining alohida ilmiy yo‘nalishi sifatida rivojlana boshladi.

XIX asrda psixologiya fanining taraqqiyotida eksperimentlar katta ahamiyat kasb etdi. Bu davrda psixologik hodisalarni o‘rganish uchun turli metodlar majmuasi qo‘llanila boshlandi, jumladan: kuzatish, laboratoriya eksperimenti, tabiiy eksperiment, faoliyat natijasini tahlil qilish, ruhiy jarayonlarni modellashtirish, genetik metod, testlar, ekspert baholash, intervyu, anketa, so‘rovnoma va tarjimai hol kabi usullar qo‘llanildi. XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, psixologiya sohasida turli ilmiy maktablar va yo‘nalishlar shakllandi: bixeviorizm, geshtaltpsixologiya,

personalizm, freydizm va boshqalar. Bu yoʻnalishlar psixologiyaning amaliy va nazariy jihatlarini boyitdi, uni yanada chuqurroq oʻrganish imkonini berdi.

Psixologiya fanining rivojlanishiga I. M. Sechenovning psixikaning reflektor tabiati haqidagi taʼlimoti va I. Pavlovning oliy nerv faoliyati toʻgʻrisidagi nazariyalari katta hissa qoʻshdi. Rossiyada bu sohaga eksperimental laboratoriyalar tashkil etilishi ham muhim taʼsir koʻrsatdi. 1885 yilda V. M. Bexterev Qozon universitetida birinchi eksperimental laboratoriyani ochdi. Shuningdek, Harkov universitetida, N. N. Langening Odessadagi laboratoriyasi, G. Chelpanovning Kiyevdagi laboratoriyasi, S. Korsakovning Moskvadagi laboratoriyasi va keyinchalik V. M. Bexterev, A. Lazurskiy, A. Nechayevning Peterburgdagi hamda V. Chijning Yuryev (hozirgi Tartu, Estoniya)dagi laboratoriyalari psixologiya fanining rivojlanishiga katta taʼsir koʻrsatdi. 1912 yilda esa Moskva universitetida Psixologiya instituti tashkil etildi, bu esa fan sifatida psixologiyaning mustahkamlanishiga hissa qoʻshdi. 1912 yilda I. A. Sikorskiy tomonidan Kiyevda dunyoda birinchi marta Bolalar psixologiyasi instituti tashkil etildi.

XX asrning birinchi yarmida Rossiyada K. N. Kornilov, Psixologiya Blonskiy va boshqa olimlar dialektikaga asoslangan ilmiy psixologiyani yaratishga kirishdilar. Hozirgi zamon psixologiyasi esa koʻp tarmoqli psixologik bilimlar tizimidan iborat boʻlib, fan sifatida oʻzining tadqiqot predmetiga ega boʻlgan koʻplab sohalarni qamrab oladi. Bu sohalar turli psixologik jarayonlar va hodisalarni chuqur oʻrganishga yoʻnaltirilgan boʻlib, psixologiya fani keng koʻlamli ilmiy tadqiqotlar bilan boyigan.

Psixologiya hozirgi kunda sanoat, jamiyat boshqaruvi, taʼlim tizimi, sogʻliqni saqlash, madaniyat, sport, transport, radio, televideniye va boshqa koʻplab sohalarda muhim masalalarni hal qilishda faol ishtirok etmoqda. Psixologiyaning erishgan yutuqlari insonning imkoniyatlarini roʻyobga chiqarish va ularni harakatga keltirishda katta ahamiyatga ega boʻlib, bu jarayon mehnat samaradorligini oshirishga ham sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Shaxsning ichki resurslarini rivojlantirish va motivatsiyani kuchaytirish orqali psixologiya turli sohalarda yanada yuqori natijalarga erishishga yordam bermoqda. Zamonaviy psixologiyada elektron hisoblash texnikasi, elektr va kimyoviy vositalar yordamida psixikani chuqur oʻrganish usullari keng qoʻllanilmoqda.

Shu bilan birga, psixologiyada oʻzini oʻzi kuzatish (introspeksiya) metodi atrofida keskin bahslar davom etmoqda. Baʼzi psixologlar bu metodni tadqiqot oʻtkazishning asosiy usuli deb bilishsa, boshqalari uning cheklanganligini taʼkidlaydilar va obʼektiv metodlardan foydalanishni maʼqul koʻradilar. Obʼektiv metodlar orqali psixikaning moddiy asoslari aniqlandi, insonning ichki munosabatlari va subʼektiv holatlarining sababiy bogʻliqligi ham shaxsiy, ham jamoaviy darajada namoyon boʻlishi dalillandi. Bu usullar psixologik jarayonlarni yanada chuqurroq oʻrganish imkonini berdi.

Jahon hamjamiyatida AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, va Shveysariya kabi mamlakatlarda psixologik tadqiqotlar keng ko‘lamda olib borilmoqda. Ilmiy tadqiqot institutlari, markazlar va universitetlarda psixologiya sohasida faol izlanishlar davom etmoqda. O‘zbekistonda esa psixologiya fan sifatida 1928 yildan boshlab hozirgi Milliy universitetda o‘qitila boshlagan. 1929 yilda Xalq maorifi komissarligi qoshida Psixologiya laboratoriyasi tashkil etildi.

Keyinchalik pedagogika institutlarida psixologiyaning turli sohalari bo‘yicha talabalarga bilim berila boshlandi. XX asrning ikkinchi yarmida M. Vohidov va M. Davletshin kabi mahalliy mutaxassislar yetishib chiqdi. Bugungi kunda psixologiya fanlari doktorlari V. Tokareva, E. G‘oziyev, B. Qodirov, G‘. Shoumarov, R. Gaynutdinov, V. Karimova, Sh. Barotov, A. Jabborov va R. Sunnatova umumiy psixologiya, pedagogik va yosh psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya kabi sohalarda tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar

XULOSA

Hozirgi zamon fanining ko‘rsatishicha, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining tug‘ma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarni amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig‘i esa hayotda orttirilgan, psixika yordami bilan boshqariladigan xulq-atvor shakllarining organi sanalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2018.
2. Karimova V.M. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Davletshin M.G‘. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.
4. Shoumarov G‘.B. Psixologiya tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2016.
5. Aristotel. Jon haqida (De Anima). – Qadimgi falsafiy asar.
6. Vundt V. Grundzüge der physiologischen Psychologie. – Leipzig, 1879.
7. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Moskva, 1989.